

Արտակ Մովսիսյան

ԿԱՐԵՎՈՐ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄ «ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ» ՆՇԱՆԱԳՐԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Քանայի բառեր - Մեսրոպ Մաշտոց, «Դանիելյան» գիր, նախամաշտոցյան գրեր, Ղազար Փարպեցի, այբուբեն, հիերոգլիֆիկա, մեհենագիր, Սահակ Պարթև, Վռամշապուհ արքա:

Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրի և դպրության հարցերին ամռնչվող ուսումնասիրություններում ամենքնարկվածը «Դանիելյան» նշանագրության խնդիրն է: Հայտնի է, որ երբ Մեսրոպ Մաշտոցը և կաթողիկոս Սահակ Պարթևը ներկայացան ու հայերենի այբուբենի ստեղծման իրենց մտադրությունը հայտնեցին Վռամշապուհ արքային, վերջինս նրանց հաղորդեց, որ տեղյակ է Հյուսիսային Միջագետքում պահպանված հայոց հին գրերի մասին¹¹: Դանիել անունով ասորի եպիսկոպոսից բերված գրանշանները, սակայն, չբավարարեցին խնդրի լիակատար լուծմանը, և Մաշտոցը ձեռնամուխ եղավ նոր գրային համակարգի ստեղծմանը:

Սակայն ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում Դանիել եպիսկոպոսի պահպանած այդ համակարգը, քանի՞ նշանից էր բաղկացած, օգտագործե՞ց այն Մեսրոպ Մաշտոցն իր այբուբենը ստեղծելիս: Այս և նման հարցերն արդեն մի քանի հարյուրամյակ է զբաղեցնում են հայագետների ուշադրությունը: Դեռևս 1893 թ. Ս. Մալխասյանցն այս առթիվ գրում էր. «*Հայոց գրի գիտի մասին և Դանիելյան նշանագիրների մասին զանազան բանաստեղծներ այնքան բազմաթիւ կարծիքներ են յայտնել մեկը միւսին հակառակ՝ որ այսօր մարդ ինչ կարծիք էլ հայտնելու լինի այդ նիւթերի վերաբերութեամբ՝ դժուար թէ բոլորովին նոր լինի այդ կարծիքը – նա հաւանօրէն արդէն ասուած է եղել ուրիշներից*»¹²...

Այդուհանդերձ, մեր հետազոտության ընթացքում ուշադրություն դարձրեցինք կարևոր մի հանգամանքի վրա, որն աննկատ է մնացել նախկինում: Այն պարզաբանելու նպատակով նախ համառոտակի ներկայացնենք «Դանիելյան» նշանագրությանը վերաբերող հիմնական սկզբնաղբյուրները:

Մեսրոպ Մաշտոցի գլխավոր կենսագիր Կորյունի հաղորդումից պարզ է դառնում, որ գործածությունից դուրս եկած հայկական գրերը պահպանվել էին Դանիել անունով ասորի եպիսկոպոսի մոտ: Այդ մասին տեղեկացան Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Պարթևը Վռամշապուհ արքայից, երբ նրան ներկայացրեցին հայալեզու և հայագիր դպրություն ստեղծելու իրենց ծրագիրը. «*Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վասն առն ուրումն ասորոյ եպիսկոպոսի ազնուականի՝ Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն գտեալ նշանագիրս աղփաբետաց հայերէն լեզուի*»¹³:

Արքայի պատասխանը ոչ միայն կասկած կամ տարակուսանք չառաջացրեց Մեսրոպ Մաշտոցի ու Սահակ Պարթևի մոտ, այլ ընդհակառակը, նրանք ոգևորված սկսեցին հորդորել արքային՝ ժամ առաջ բերել տալ այդ նշանագրերը Հայաստան: Նշանագրերը բերվեցին, սակայն որոշ ժամանակ անց համոզվեցին, որ դրանք լիովին չեն բա-

¹¹ Տե՛ս Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, բնագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմ., առաջաբանով և ծանոթագր. ի ձեռն Մ. Աբեղյանի, Ե., 1941; «Վարք Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի», աշխատությամբ՝ Ա. Մաթևոսյանի, Ե., 1994, գլ. 2; «Մատենագիրք Հայոց», Ա. հատոր (այսուհետ՝ ՄՀ-Ա), Ե. դար, Անթիլիաս, 2003, էջ 236-237; Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան., Տփլիսի, 1913; Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, նմանահանութիւն 1913 թ. հրատարակութեան, լրացումները Ա. Սարգսեանի, Ե., 1991; Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանի, Ե., 1990, գիրք Բ, գլ. ԾԲ; «Մատենագիրք Հայոց», Բ. հատոր (այսուհետ՝ ՄՀ-Բ), Ե. դար, Անթիլիաս, 2003, էջ 2080; «Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան», աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեան, Տփլիսի, 1904; Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, քնն. բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի, աշխ. թարգմ. և ծանոթ. Բ. Ուլուբաբյանի, Ե., 1982, դրվագ Ա, գլ. Ժ; ՄՀ-Բ, էջ 2212-2215:

¹² Տե՛ս Մալխասյանց Ս., Հայոց գիրը (գրախոսություն), «Տարագ» շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 1893, թիվ 3, էջ 41:

¹³ «Այն ժամանակ [Վռամշապուհ] արքան պատմեց նրանց մի մարդու՝ Դանիել անունով մի ազնվական ասորի եպիսկոպոսի մասին, որ հանկարծ գտել է հայերեն լեզվի ալփաբետների նշանագրերը»: Կորյուն, գլ. 2; ՄՀ-Ա, էջ 236-237:

վարարում խնդրի լուծմանը. «Իսկ իբրև ի վերայ հասեալ, թէ չեն բաւական նշանագիրքն՝ ողջ ածել զսիւղորայս զկապս հայերէն լեզույն, մանավանդ զի եւ նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց թաղեալք եւ յարուցեալք դիպեցան, յետ այնորիկ դարձեալ կրկին անգամ ի նոյն հոգս դառնային, եւ նմաին եյս խնդրէին ժամանակս ինչ»¹⁴:

Այնուհետև Մաշտոցն անձամբ մեկնեց Եդեսիա, հանդիպեց Ղանիել Ասորուն, բայց ավելին չստանալով՝ շարունակեց որոնումներն ու աստվածային տեսիլքով ստացավ նոր այբուբենը, որ Կորյունը բնութագրում է իբրև հայերեն լեզվի «նորոգ եւ սքանչելի» նշանագրեր¹⁵:

Մովսես Խորենացին, անդրադառնալով նույն դրվագին, Ղանիել եպիսկոպոսի մոտ պահպանված գրերը կոչում է «զվաղնջուցն գրեալ»¹⁶ նշանագիր տառից»¹⁷:

Նույնն է հավաստում նաև Ղազար Փարպեցին, երբ ներկայացնում է Մեսրոպ Մաշտոցի խորհրդածությունները հայագիր և հայալեզու դպրության ստեղծման մասին. «Չայս ի բազում ժամանակս զմտաւ ածեալ երանելի առն Մաշտոցի, եւ փղծկացեալ յանձն իւր, մանաւանդ թէ զոն նշանագիրքը հայերէն լեզուոյս, որով հնար է՝ ինքեան ձայնիւ, եւ ոչ մուրացածոյ բարբառով, շահել զոգիս արանց եւ կանանց առ հասարակ յամենայն եկեղեցիս բազմութեանն»¹⁸:

Հատկանշական է Ղազար Փարպեցու ձևակերպումը՝ կապված Մեսրոպ Մաշտոցի այբուբենի հետ, երբ նա խորհուրդ է տալիս ընթերցողին մանրամասների համար կարդալ Կորյունի երկը. «Եւ զայս թէ կանիցի ոք գիտել հաւաստեալ՝ ի պատմութենէ գրոյց առն ցանկալի Կորեան, աշակերտի նորին երանելւոյն Մաշտոցի, կարդացեալ տեղեկասցի զվարս կենաց նորա եւ զիւր հայերէն նշանագրացն...»¹⁹: Ղազար Փարպեցու «զիւր հայերեն նշանագրացն» արտահայտությունն ինքնին ցույց է տալիս, որ եղել է մեկ այլ, ոչ մաշտոցյան (մինչմաշտոցյան) հայերեն նշանագրային համակարգ:

Ղազար Փարպեցու հետագա շարադրանքում ավելի է ընդգծվում, որ Մեսրոպ Մաշտոցը կարգավորել և կատարելագործել է հայոց հնագույն գրահամակարգը²⁰: Հայոց աշխարհիկ և հոգևոր դասերի վերնախավի ներկայացուցիչները (Վռամշապուհ արքայի և Մեսրոպ Մաշտոցի գլխավորությամբ) դիմում են Սահակ Պարթևին, որպեսզի նա հանձն առնի Աստվածշնչի հայերեն թարգմանության դժվարին գործը: Այդ ժամանակ ավագ քահանաների՝ Սահակ Պարթև կաթողիկոսին ուղղված խոսքում նշվում է, որ հայոց նոր այբուբենը «զվաղնջուցն գրեալ» գրերն էին, որոնք չէին կիրառվում և Մեսրոպ Մաշտոցը դրանք կարգավորեց աստվածային շնորհով. «Մեք որ կամքս առաջի քո, հանդերձ երանելեան Մաշտոցի, զոր զարթոյց աստուածայինն շնորի ի ցանկութիւն

¹⁴ «Իսկ երբ հասկացան, որ այդ նշանագրերը բավական չեն հայերեն լեզվի սիղորաները - կապերն ամբողջությամբ արտահայտելու համար, - մանավանդ որ նշանագրերն էլ իսկապես ուրիշ դպրություններից թաղված ու հարություն առած հանդիպեցին, - դարձյալ երկրորդ անգամ նույն հոգսի մեջ ընկան և մի քանի ժամանակ ելք էին փնտրում դրան»: Կորյուն, գլ. 2: ՄՀ-Ա, էջ 237: Կորյունի այս հատվածը, հատկապես՝ «յայլոց դպրութեանց թաղեալք եւ յարուցեալք» արտահայտությունը, գրականության մեջ բազմաթիվ ու բազմապիսի մեկնաբանությունների տեղիք է տվել:

¹⁵ Տե՛ս Կորյուն, գլ. 2-Ը: ՄՀ-Ա, էջ 236-238:

¹⁶ Ձեռագրերը պահպանել են և՛ «գտեալ», և՛ «գրեալ» տարբերակները: Տե՛ս Մովսես Խորենացի, 1913 (1991), էջ 326; ՄՀ-Բ, էջ 2080:

¹⁷ Մովսես Խորենացի, գիրք Գ, գլ. ԾԲ: ՄՀ-Բ, էջ 2080:

¹⁸ «Եվ երանելի այդ Մաշտոցն այդ մասին երկար ժամանակ խորհում էր ու լալիս իր ներսում. չէ՞ որ կային հայերեն լեզվի նշանագրեր, որոնցով հնարավոր է սեփական ձայնով և ոչ թե մուրացած լեզվով եկեղեցիներում շահել տղամարդկանց ու կանանց և առհասարակ բազմության սրտերը»: Ղազար Փարպեցի, դրվագ Ա, գլ. Ժ: ՄՀ-Բ, էջ 2212:

¹⁹ Նույն տեղում, դրվագ Ա, գլ. Ժ, 4: ՄՀ-Ա, էջ 2212:

²⁰ Ղազար Փարպեցու ձեռագրերից մեկում ժամանակին կատարվել է ներմուծում Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» 1695 թ. Ամստերդամի հրատարակությունից (հանգամանորեն տե՛ս Տէր-Մկրտչեան Գ., Ղազար Փարպեցու ձեռագրերը, «Արարատ», Էջմիածին, 1901, թիւ ԺԱ և ԺԲ, էջ 542-549): Ղանիելի մոտից գրանշանները բերելու և Վռամշապուհ արքային, Սահակ Պարթևին ու Մեսրոպ Մաշտոցին հանձնելու դրվագից հետո ավելացված է Խորենացու պատմությունը Մեսրոպ Մաշտոցի տեսիլքի մասին: Այդ հատվածը, բնականաբար, դուրս է թողնվում քննական բնագրից՝ բերվելով միայն տողատակի ծանոթագրություններում: Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, 1904, էջ 15; ՄՀ-Բ, էջ 2213: Ղազար Փարպեցու երկի աշխարհաբար թարգմանության հեղինակ Բ. Ուլուբաբյանը, ինքը ևս նշելով, որ դա ներմուծում է Մովսես Խորենացուց, այնուամենայնիվ, այդ հատվածը թողել է բուն տեքստում՝ տալով դրան իր բացատրությունը ծանոթագրության մեջ: Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, 1982, էջ 32-35, ծանոթագրությունը՝ էջ 490-491: Նման մոտեցումն արդարացված է, քանի որ դա հակասության մեջ է մտնում Ղազար Փարպեցու բնագրի շարունակության հետ, ուր նա Մեսրոպ Մաշտոցին ներկայացնում է իբրև վաղնջուց գրված նշանագրերը կարգավորող: Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, դրվագ Ա, գլ. ԺԱ; ՄՀ-Բ, էջ 2214-2215:

այս կարգել գվաղընջուցն գրեալ շարագիրս տառիցն, զորս ոչ ուրուք էր հոգացեալ արկանել ի կիր... Եւ ուսուցիչքն հանելով յոգւոցն եւ հառաչելով՝ զղջանային զսնոտի ջանն իրեանց, յորում ոչ զոք յուսումնասէր ժողովելոցն տեսանէին աւզտեալ ի վարդապետութենէ հոգեւոր խրատուցն, որ է կերակուր եւ պարարումն իմաստնախնդիր անձանց. մինչեւ գտաւ գիր եւ աջողելով Քրիստոսի եկեալ յաճումն տակաւին զաւրանայ»¹:

Ավելորդ չենք համարում այստեղ մեկ անգամ ևս հիշելը, որ Կորյունը մաշտոցյան գրանշանները բնութագրում է իբրև հայերեն լեզվի «նորոգ եւ սքանչելի» նշանագրեր²: Կարծում ենք, որ «նորոգ» (և ոչ թե «նոր») եզրույթի ընտրությունը պատահական չէ:

Վաղուց նկատվել է, որ հինգերորդ դարի հայ պատմիչներից ոչ մեկը չի նշում Դանիելի մոտ պահպանված հին հայկական գրանշանների թիվը: Հետագա դարերում դրանց վերագրվել են տարբեր քանակություններ (17, 22, 24, 29), որոնք կապվում են փյունիկյան, արամեական, ասորական, հունական այբուբենների հետ կամ՝ այն մտքի, որ Մեսրոպ Մաշտոցը ստեղծել է միայն ձայնավոր հնչյունների նշանները³:

Իսկ ո՞րն է պատճառը, որ հինգերորդ դարի պատմիչները, որոնք պետք է իրենց աչքով տեսած լինեին այդ նշանները (մանավանդ Կորյունը, որ Մեսրոպ Մաշտոցի ավագագույն աշակերտներից էր), չեն նշում Դանիելի մոտ պահպանված գրանշանների թիվը:

Այստեղ առաջին անգամ ցանկանում ենք առաջ քաշել տեսակետ՝ հիմնված Ղազար Փարպեցու կարևոր մի հաղորդման վրա: Փարպեցին օգտվել է Կորյունի անխաթար բնագրից, որը սկզբնական անաղարտ վիճակով մեզ չի հասել⁴, և Մաշտոցի մասին իր տեղեկությունները ստացել է նաև նրա աշակերտներից ու գործակիցներից: Ուստի նրա հաղորդումներն ունեն բացառիկ կարևորություն:

Ղազար Փարպեցին տեղեկացնում է, որ Դանիելից նշանագրերը ստանալով՝ Վռամշապուհ արքան, Սահակ Պարթևն ու Մեսրոպ Մաշտոցը մեծ ուրախություն ապրեցին, ինչից հետո Մաշտոցը ձեռնարկեց այդ նշանագրերն ըստ հունարենի հնչյունական դասավորության կարգավորելու գործին. «Եւ այսպէս դիպեալ գիւտի նշա-

¹ «Մենք, որ քո առաջ կանգնած ենք երանելի Մաշտոցի հետ միասին, որի մեջ աստվածային շնորհը ցանկություն արթնացրեց կարգավորել վաղնջուց գրված նշանագրերը, որոնց կիրառությունը ոչ ոք չէր հոգացել... Ուսուցիչները հոգոց հանելով ու հառաչելով ափսոսում էին իրենց զուր ջանքերի համար: Ուսումնասեր հավաքվածներից ոչ մեկն օգուտ չէր ստանում հոգևոր խրատների վարդապետությունից, որն իմաստասեր մարդկանց սնունդն է ու զորացնողը, մինչև գտնվեց գիրը և աճելով դեռևս զորանում է Քրիստոսի օգնականությամբ»: Ղազար Փարպեցի, որվագ Ա, գլ. ԺԱ; ՄՀ-Բ, էջ 2214-2215:

² Կորյուն, գլ. Ը; ՄՀ-Ա, էջ 236-238:

³ Այդ տեղեկությունների և դրանց հնարավոր մեկնաբանությունների մասին ամփոփ կերպով տե՛ս Աճառյան Հ., Հայոց գրերը, Ե., 1984, էջ 441-460: Մասնավորապես, Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկն այդ նշանների թիվը համարում է 29: Տե՛ս «Ստեփանոսի Տարոնեցույ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, Երկրորդ հանդես, գլ. Զ, էջ 139-140; «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, գիրք Բ., Անթիլիաս, 2011, էջ 731), Սամուել Անեցին և Կիրակոս Գանձակեցին ստույգ թիվ չեն նշում, բայց շեշտում են, որ մաշտոցյան այբուբենի հիմքում ընկել են Դանիելի մոտից բերած նշանագրերը (Տե՛ս Սամուելի քահանայի Անեցույ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 68; Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Ե., 1961, էջ 25-26), Վարդան Արևելցին՝ 22 (Տե՛ս «Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդույ Պատմութիւն տիեզերական», ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին, Մոսկվա, 1861, գլ. ԻԵ, էջ 70), Կարապետ Սասնեցին՝ 22 (Տե՛ս «Կարապետ Սասնեցույ Ներբողեան յաղագս վարուց եւ մահուան սրբոյ վարդապետին Մեսրոբայ», աշխատութեամբ Մեսրոպ Տէր Մովսէսեանի, Վաղարշապատ, 1897, էջ 41, 43-44), Դավիթ Անհաղթին վերագրված մի հանելուկում՝ 24 (Տե՛ս Эминь Н.О., Обь Армянскомь алфавите.- Исследования и статьи Н.О. Эмина по армянской мифологии, истории и истории литературы (за 1858-1884 гг.), М., 1896, էջ 214; Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 442), «Յաղագս սրբոց վարդապետացն Հայոց Մովսէսի և Դաւթի» անվավերական գրվածքում և «Ոսկեփորիկ» ժողովածուների ձեռագիր երկու մատյաններում՝ 29 (Տե՛ս Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 442), «Վարդանագիրք» կոչվող մատյանում՝ 17 (Տե՛ս Յարութիւնեանց Ի., Հայոց գիրը, Թիֆլիս, 1892, էջ 267-269; Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 446-447), «Յայնմաւորքում»՝ 24 (Տե՛ս Չարբեհանալեան Գ., Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, երրորդ տպագրութիւն, յաւելուածոք եւ փոփոխութեամբք, Վենետիկ, 1897, էջ 45), «Գանձարան» կոչվող ժողովածուի մեջ՝ 29 (Տե՛ս Յարութիւնեանց Ի., նշվ. աշխ., էջ 263-265; Չարբեհանալեան Գ., նշվ. Աշխ., էջ 45-46; Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 442-443), «Կայսերաց գրքում»՝ 29 (Տե՛ս Չարբեհանալեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 42; Յարութիւնեանց Ի., նշվ. աշխ., էջ 263-267; Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., 1984, էջ 442-443) և այլն:

⁴ Կորյունի բնագրի կարևոր մի սրբագրում ընդամենը մի քանի տարի առաջ արեց Ա. Մաթևոսյանը, ում կարծիքով մի քանի էջերի վերաբերող բնագրային խաթարումը պետք է տեղի ունեցած լիներ դեռևս V դ. (Տե՛ս Կորյուն, Վարք Ա. Մեսրոպ Մաշտոցի, աշխատութեամբ՝ Ա. Մաթևոսյանի, Ե., 1994, սրբագրման հանգամանակի բացատրությունը՝ էջ 148-172, այդ ճշգրտմամբ է Կորյունի բնագիրը տեղ գտել «Մատենագիրք Հայոց» մատենաշարի Ա հատորում):

նագրացն՝ ծեռն ի գործ արկանէր երանելին Մաշտոց, յերիւրելով զնա սուրբ հայրապետին Հայոց Սահակայ, դիւրահնար ճանապարհ ցուցանելով կարգադրութեան գրեւորս եւ հեզենային ուղղաձայնութեան. կալով նմա աւգնականս եւ այլ արս բանհրունս եւ մտացիս ի քահանայիցն Հայոց, որք էին առ սակաւ մի եւ նոքա, որպէս երանելին Մաշտոց, մերձաւորեալք ի յունարէն հեզենայինսն. որում առաջնոյն անուն էր Յոհան՝ ի գաւառէն Եկեղեաց, եւ երկրորդին Յովսէփ՝ ի Պաղանական տանէն, եւ երրորդին Տէր՝ ի Խործենոյ, եւ չորրորդին Մուշէ՝ ի Տարաւնոյ: Որոց աւգնելովն զաւրէր երանելի Մաշտոց, հանդիպեցուցանէր զհայերէն այթութայսն ըստ կարգման սիլովբայիցն Յունաց, ստէպ հարցմամբ եւ ուսանելով ի սուրբ կաթողիկոսէն Սահակայ զայթութայիցն գաղափար, ըստ անսայթաքութեան յունին»¹:

Եթե Դանիելից ստացված նշանագրերը լինեին 2-3 տասնյակ նշաններ, ապա Մեսրոպ Մաշտոցը, որ մանուկ հասակից տիրապետում էր հունարենին և եղել էր արքունի դպիր, առանց դժվարության մեկ էջի վրա անմիջապես դրանք կդասավորեր՝ ըստ հունական այբուբենի հերթականության: Սակայն այդ գործի համար Սահակ Պարթևը նրան տվեց չորս օգնականներ, ընդ որում, հինգ հոգուց բաղկացած խումբն աշխատելիս, երբ դժվարության էր հանդիպում, դիմում էր հենց իրեն՝ կաթողիկոսին:

Ուշադրության է արժանի նաև այն փաստը, որ համապատասխանեցվում էին ոչ թե տառերը, այլ՝ վանկերը («զհայերէն այթութայսն ըստ կարգման սիլովբայիցն Յունաց»): Նշանակում է՝ **Դանիել եպիսկոպոսի մոտ պահպանվածը ոչ թե 2-3 տասնյակ տառանշանից բաղկացած այբուբեն էր, այլ շատ ավելի բազմանիշ և բարդ համակարգ (թերևս՝ բառավանկային կամ վանկային), որի՝ ըստ հունարենի այբուբենի դասավորելու բարդ աշխատանքն իրականացրեց հինգ հոգանոց հանձնախումբը՝ Մեսրոպ Մաշտոցի գլխավորությամբ, երբեմն օգնություն ստանալով նաև կաթողիկոսից:**

Այս փաստին դեռևս 1907 թ. ուշադրություն է դարձրել Տ. Սահակյանը. «24 տառի առջեւ տառեր շարելը՝ (մեկ էջով ցանկ մ'յօրինելը) ի՞նչ նշանակութիւն կրնայ ունենալ՝ որ բոլոր պատմիչները յիշատակեն և այնքան հանդիսաւորութեամբ, այնքան յուզված... Որքան անտեղի է կարծել, թէ չորս հոգույ յանձնաժողով մը կազմուեր էր (Յովհան, Յովսէփ, Տէր եւ Մուշէ) հայերէն տառերը յունարէնին առջեւ շարելու համար ! և բաց աստի յոյն տառերու մասին ստէպ հարցնէին և սովրէին Ս. Սահակէն... Դարձեալ Տύλλαβος «վանկ» կը նշանակէ և հայ տառերը մի առ մի յոյնին առջեւ շարելու համար՝ ոչ մեկ պատճառ կար վանկերու վրայ խօսելու»²: Հեղինակը ենթադրում է, որ Մաշտոցն իր չորս աշակերտների հետ և Սահակ Պարթևի օգնությամբ ստեղծել է հունարեն-հայերեն բառարան: Գեղեցիկ լինելով հանդերձ՝ ենթադրությունը համոզիչ չէ, քանի որ այդ դեպքում բառարանը կհիշատակվեր, մանավանդ, կապված Աստվածաշնչի թարգմանության հետ: Մինչդեռ թե՛ Մովսէս Խորենացին, թե՛ Ղազար Փարպեցին հստակ նշում են Դանիելի մոտ պահպանված նշանագրերն ըստ հունական այբուբենի հերթականության դասավորելու մասին:

Փարպեցու հաղորդման շնորհիվ հասկանալով, որ Դանիել Ասորու մոտ պահպանվածը ոչ թե 2-3 տասնյակ տառանշանից բաղկացած այբուբեն էր, այլ շատ ավելի բազմանիշ ու բարդ համակարգ (հավանաբար, բառավանկային կամ վանկային), կարող ենք գտնել նաև մեր հարցի պատասխանը, թե ինչու 5-րդ դ. պատմիչները, որոնք պետք է իրենց աչքով տեսած լինեին այդ նշանները, չեն նշում այդ գրահամակարգի նշանների թիվը:

¹ «Եվ, այսպես, հայոց նշանագրերը գտնելով՝ երանելի Մաշտոցը գործի ծեռնարկեց: Հայոց սուրբ հայրապետ Սահակն էլ գործը հարմարեցնելով, տառերի դասավորության և հնչյունային ուղղաձայնության դյուրին ճանապարհ ցույց տալով, ինչպես նաև հայոց քահանաներից նրան օգնականներ կարգելով ճարտարաբան ու խելամիտ մարդկանց, որոնք, երանելի Մաշտոցի պես, քիչ գիտեին հունարեն հնչյունաբանությունը: Նրանցից առաջինի անունն էր Հոհան՝ Եկեղյաց գավառից, երկրորդինը՝ Հովսէփ՝ Պաղանական տնից, երրորդինը՝ Տէր՝ Խործյանքից, չորրորդինը՝ Մուշէ՝ Տարոնից: Նրանց օգնությամբ երանելի Մաշտոցը կարողացավ հայերեն վանկերը կարգավորել-դասավորել ըստ հունարենի հնչյունային-վանկական անսայթաք դասավորության՝ հաճախ հարցնելով ու սուրբ Սահակ կաթողիկոսից իմանալով հունարենի վանկերի օրինակները»: Ղազար Փարպեցի, դրվագ Ա, գլ. Ժ; ՄՀ-Բ, էջ 2214: Դանիելի մոտ պահպանված գրանշաններն ըստ հունական այբուբենի հերթականության դասավորելու մասին հաղորդում ունի նաև Մովսէս Խորենացին (գիրք Գ, գլ. ԾԲ), ով սակայն, դասավորման հեղինակ է համարում հենց Դանիելին:

² Սահակյան Կ., Գրոց գիտըր, «Բազմավէպ», 1907, N 9-10, էջ 441-443:

Սեպագիր և մեհենագիր (հիերոգլիֆ) գրահամակարգերի յուրաքանչյուր մասնագետ հեշտությամբ կարող է գտնել այդ հարցի պատասխանը: Հայտնի է, որ բառավանկային համակարգերում միևնույն նշանը կարող է գործածվել և՛ որպես բառ-գաղափարանշան՝ ունենալով մեկից ավելի իմաստ, և՛ հնչյունային նշան՝ ակրոֆոնիայի (սկզբնահնչման) կանոնի համաձայն ցույց տալով այդ բառ(եր)ի առաջին վանկ(եր)ը, և՛ դետերմինատիվ (որոշարկիչ)՝ ցույց տալու համար այլ բառերի (հիմնականում՝ հատուկ անունների) ով կամ ինչ լինելը: Սա շփոթ է առաջացրել. երեք տեսակի և հաճախ բազմաքանակ կիրառություն ունեցող մեկ նշանը քանի միավոր պետք համարել՝ մե՞կ, երկո՞ւ, հի՞նգ, տա՞ւր...

Հեռու չգնալու համար բերենք մեկ օրինակ Հայաստանում կիրառված բառավանկային գրահամակարգերից մեկից՝ Վանի թագավորության սեպագրությունից, որն, ի դեպ, լինելով միջագետքյան սեպագրի բարեփոխված տարբերակը, խիստ կրճատել էր բազմիմաստությունը¹: Միևնույն ddAd սեպագիրը նշանակում էր և՛ «աստված», և՛ «երկինք», և՛ «երկնային», և՛ «առ» վանկը, և՛ դիցանուններից առաջ դրվող դետերմինատիվ-որոշարկիչ էր՝ «աստված» նշանակությամբ:

Համատարած այբուբենագրության դարաշրջանում, երբ արդեն մոռացվել էին բառավանկային սեպագիր և մեհենագիր (հիերոգլիֆ) համակարգերը², այսպիսի բազմիմաստ-բազմանշանակությունն, անշուշտ, պետք է շփոթ առաջացներ: Այդ իսկ պատճառով հինգերորդ դարի մեր պատմիչները չեն հիշատակում այդ գրանշանների թիվը:

Միևնույն համատարած այբուբենագրության դարաշրջանով պետք է բացատրել նաև դանիելյան նշանագրերի որակումն իբրև «*նշանագիրս աղփաբետաց հայերէն լեզուի*», այսինքն՝ հայերենի այբուբենի նշանագրեր: Հինգերորդ դարում բառավանկային սեպագիր և մեհենագիր համակարգերը մոռացության էին տրվել (դրա խոսուն վկայություններից մեկը Մովսես Խորենացու՝ Վանի ժայռի սեպագրերը չհասկանալն է): Եվ «*աղփաբետ (այբուբեն) »* հասկացությունը կիրառվում էր ավելի լայն՝ «գիր, գրային համակարգ» նշանակությամբ:

Այդուհանդերձ, թեկուզ ենթադրության մակարդակով, փորձենք պատասխանել մի հարցի՝ ինչո՞ւ են հետագա դարերի մատենագիրները Ղանիել եպիսկոպոսի մոտ պահպանված գրերը համարում այբուբեն: Կարո՞ղ է այդ պատկերացումն ունենալ որևէ պատմական հիմք:

Այս տեսանկյունից հատուկ ուշադրության է արժանի Տրդատ Գ արքայի և Սուրբ Սարգսի մասին պատմող եթովպական բնագիրը: Բանահյուսական տարրերով հարուստ այդ բնագրում պատմվում է, որ Տրդատ Գ-ի օրոք հայոց լեզվի համար ստեղծվել է 22 տառանոց այբուբեն, որի հեղինակները երկու սուրբ հայ հոգևորականներ էին՝ Թադեոս ու Մարտիրոսը³:

Տրամաբանական է, որ Տրդատ Գ-ի ժամանակ փորձ արվեր ստեղծելու այբուբեն հայերենի համար. չէ՞ որ հայ ժողովրդին հունարենով և ասորերենով քարոզչության անարդյունավետությունը հասկանալու համար ոչ թե մեկ դար, այլ մեկ ամիսն էլ բավական էր: Այս դեպքում, իհարկե, պետք է պատասխանել հարցին, թե ինչո՞ւ հայկական աղբյուրներում ոչինչ չի ասվում այս այբուբենի ստեղծման մասին: Կարելի է են-

¹ Վանի թագավորության սեպագրության նշանացանկը տե՛ս König F., Handbuch der chaldischen Inschriften, I, Graz, 1955, աղ. 103-105; Меликишвили Г.А., Урартские клинообразные надписи, М., 1960, էջ 36-44; Дьяконов И., Урартские письма и документы, Л., 1963, էջ 96-120; Մովսիսյան Ա., Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը, Ե., 2003, էջ 369-385:

² Հիշենք, որ Մովսես Խորենացու համար Վանի ժայռին փորագրված սեպագրերը միանգամայն անհասկանալի էին: Տե՛ս Մովսես Խորենացի, գիրք Ա, գլ. ԺԶ:

³ Տե՛ս Տաղաւարեան Ն., Ծագումն հայ տառից, Կիեննա, 1895, էջ 37 (բերվում է միայն համառոտ բովանդակությունը); Պատմութիւն Տրդատայ (Եթովպիարեն), (Ռընե Բասսեի ֆրանսերեն վերծանությունից թարգմանությունը Եփրեմ Ապլեանի), «Բազմավէպ», 1895, էջ 75-76; Պատմություն Հայոց արքա Տրդատի (Թերթագի) մասին (Յոհաննես Բախմանի գերմաներեն վերծանությունից թարգմանությունը Հասմիկ Մելքոնյանի), Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 2, Ե., 2011, էջ 58-60: Կարելի է ենթադրել, որ առաջին սրբի անունը կապվում է Թադեոս առաքյալի հետ, կամ՝ երկու սրբերին նույնացնել Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի հետ: Սակայն նման ենթադրությունները քիչ հավանական են: Բանն այն է, որ եթովպական եկեղեցին գործունե կապի մեջ է եղել հայոց եկեղեցու հետ, և Մեսրոպ Մաշտոցը պետք է քաջածանոթ լիներ եթովպական հոգևորականությանը:

թաղրել, որ այբուբենը ստեղծողները պատկանել են մի ուղղության, որն արգելվել է պաշտոնական եկեղեցու կողմից, իսկ նրանց հետ կապված ամեն բան մոռացության է դատապարտվել¹: Բոլոր դեպքերում, եթովպական բնագիրը թույլ է տալիս ենթադրելու IV դ. սկզբին հայկական այբուբեն ստեղծելու (կամ առնվազն նման փորձի) մասին, որի հիշողությունն էլ հետագա դարերում կարող էր պահպանված լինել և արտահայտվել «Ղանիելյան» գրահամակարգը այբուբեն համարելու պատկերացման մեջ:

Ամփոփելով՝ կարող ենք եզրակացնել, որ Ղանիել եպիսկոպոսի մոտ պահպանված հին հայկական գրահամակարգը ոչ թե 2-3 տասնյակ նշանից բաղկացած այբուբեն էր, այլ՝ հայկական մեհենագրային համակարգը, որի գրանշանների թիվն անցնում էր երկու հարյուրից²: Այն չէր կարող բավարարել 5-րդ դ. համատարած այբբենագրության պահանջները, ուստի Մեսրոպ Մաշտոցը շարունակելով պրպտումները՝ ստեղծեց 36 տառանոց հանձարեղ այբուբենը:

Արտակ Մովսիսյան, Важное замечание по поводу «Данииловских» письмен.- Армянские историки 5-го века рассказывают о до-маштоцовских армянских письменных знаках, которые сохранились у епископа Даниила в городе Эдесса. Многие арменологи пытались понять - что это за письменные знаки? До сих пор нет убедительного решения этой проблемы.

Основываясь на важных сообщениях Лазаря Парпеци, автор приходит к выводу, что древняя система письма, сохранившаяся у епископа Даниила, была не алфавитом, а древнеармянской дохристианской иероглифической системой («Мехенагир»), состоящая из более чем 200 знаков.

Ключевые слова: Месроп Маштоц, «Данииловские» письма, до-маштоцовские армянские письма, Лазар Парпеци, алфавит, иероглифическая система, Мехенагир, Саак Партев, царь Врамшапук.

Artak Movsisyan, An important remark on “Danielian” scripts,-The historians of the 5th century informed about the pre-Mashtotsian Armenian writing system preserved by bishop Daniel in Edessa. Many armenologists tried to understand – what script is that? Up to this day there is no convincing solution of this problem.

Based on Ghazar (Lazar) Parpetzi’s important data, the author concludes that ancient writing system, preserved by bishop Daniel, was not an alphabet, but the ancient Armenian pre-Christian hieroglyphic system (“Mehenagir”) consisting of more than 200 signs.

Key words: Mesrop Mashtotz, “Danielian” script, pre-Mashtotzian Armenian writing system, Ghazar (Lazar) Parpetzi, alphabet, hieroglyphic system, Mehenagir, Sahak Partev, King Vramshapuh.

¹ Այդպիսին էր, օրինակ, արքունիկների քրիստոնեա-գնոստիկական ուղղությունը Հայաստանում, որի առաջնորդ Եվտակտոսը (IV դարակես) հայտնի է օտար աղբյուրներում, (տե՛ս «The Gnostic Scriptures», A new translation with annotations and introductions by Bentley Layton, Doubleday Publ., New York, 1995, էջ 191-198), սակայն նրա մասին ոչինչ չեն հաղորդում մեր պատմիչները:

² Դժվար է այսօր ստույգ ասել, թե 301 թ. նախօրյակին քանի նշանից էր բաղկացած հայկական մեհենագրային համակարգը: Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում դրանց թիվը շուրջ 300 էր: Տե՛ս Մովսիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 261-271: Միջնադարում, երբ այդ նշանները կրկին սկսեցին գործածվել իբրև «նշանագիրք իմաստնոց», դրանց թիվը շուրջ 180 էր: Տե՛ս Աբրահամյան Ա., Հայ գրի և գրչության պատմություն, Ե., 1959, էջ 139-173; Աբրահամյան Ա.Գ., Հայ գիր և գրչություն, Ե., 1973, էջ 201-213, 225-243: